

A tér megjelenítése a zavaros időszak íróinál¹

A zavaros időszak és a szövegek

Etanulmány forrásszövegét a kelet-európai történelem egy időszakáról, a 16. és 17. század² fordulójára datált úgynevezett „zavaros időről” (oroszul *szmuta*) szóló elbeszélések viszonylag terjedelmes gyűjteménye teszi ki³. Az elemzés tárgyai a moszkvai Rusz azon irodalmi emlékei, amelyek a zavaros időszak alatt, vagy rövidebbel azt követően keletkeztek.⁴ A *Más történetek* (*Иное сказание*),⁵ *Új történetek a híres Rusz cárságról* (*Новая повесть о преславном Российском царстве*),⁶ *Sírám a Moszkvai állam leverése és teljes romlása miatt* (*Плач о пленении и о конечном разорении Московского государства*),⁷ *Évkönyv*, (*Летописная книга*),⁸ Ivan Tyimofejev cári hivatalnok *Krónikája* (*Временник*, kb. 1555–1631),⁹ Ivan Hovorosztyinyin (meghalt

¹ Vnímání prostoru ruskými současníky Smuty. In: *Prekolonialismus, kolonialismus a postkolonialismus. Impéria a ti ostatní ve východní a jihovýchodní Evropě*. Eds.: NYKL, Hanuš – TUMIS, Stanislav. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2015. 124–142.

² Hagyományosan azt tekintik a zavaros időszak (смута, смутное время) szimbolikus lezárásának, hogy a nemzetgyűlés megválasztotta a Romanov-dinasztia első uralkodóját, I. Mihályt (Mihail Fjodorovicsot, 1613–1645), 1613-ban pedig trónra lépett, véget vetve ezzel IV. Vaszilij Sujszkij trónfosztását követő anarchiának. A zavaros időszak kezdetének tekinthető például IV. Ivan Vasziljevics cár (1533–1584) halálának éve, a Rurikidák moszkvai ágának kihalása (1598) vagy Borisz Fjodorovics Godunov (1598–1605) cár halálának éve is, az ezt követő bitorló, I. Ál-Dimitrij (Grigorij Otrepjev) színre lépésével együtt (1605). Az is nehezíti a zavaros időszak kezdetének kijelölését, hogy a moszkvai állam átfogó válságának az okait, valamint a korszak egyes szereplőinek megítélését illetően még nem zárult le a vita.

³ Ebben a fejezetben tüntetem fel az egyes művek címeit, melyek gyakrabban fordulnak elő a szakirodalomban vagy az ismeretterjesztő anyagokban, esetleg az emlékek kritikai kiadásánál használták őket. Az orosz kiadásokban szereplő nevek átírásánál az eredeti alakot tartottam szem előtt.

⁴ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909.

⁵ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987.

⁶ Uo., 130–145

⁷ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 559–712. Az irodalomban a megnevezések más variánsaival is találkozunk, például *Katirjov-Rosztovszkij elbeszélése* (*Повесть Катырева-Ростовского*), *Elbeszélés a zavaros időről* (*Повесть о Смуте*) stb. A szövegek szerzőinek kiléte a mai napig vita tárgya; a kutatók többsége az ún. *Évkönyvet* a zavaros időszak szemtanújának, Ivan Katirjov-Rosztovszkij hercegnek vagy Szemjon Sahovszkijnak tulajdonítja.

⁸ АДРИАНОВА–ПЕРЕЦ, (1951).

⁹ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 428–463.

1625-ben) *Elbeszélés a korról, cárokról és Moszkva püspökeiről* című műve (*Словеса дней, и царей, и святителей московских*), és Avraamij Palicin szerzetes *Történetei* (*История*¹⁰, 1550–1626 körül).¹¹ Az értelmezett szövegeket Szergej F. Platonov szellemében tekinthetjük egyetlen egésznek, és jelölhetjük őket az „elbeszélés”¹² összefoglaló terminusával. A formális eltérések, a személyes szerzői hangok és a keletkezésük körülményeinek ellenére elsődleges céljuk a korszak történéseinek lejegyzése maradt. Azon elbeszélések esetében, melyeket a „zavaros időszak” után fejeztek be, láthatjuk, hogy tágabb történelmi kontextusba igyekeznek helyezni az átélt válsághelyzetet, és próbálják alaposabban is végiggondolni azt. Az elemzett történelmi dokumentumok emellett bemutatják a régi Rusz historiozófiáját. Az egyes szerzőknél a hagyományos vallási-egyházi szellemi keret és értelmezői stratégia (providencializmus) nagy mértékben kötődik az események okairól és a társadalom hiányosságairól szóló, éleslátásról tanúskodó fejtegetésekhez. A történelmi anyag megközelítése sokszor átlépi az egyszerű leírás dimenzióit. A cél nemcsak a történések emlékeztetének megőrzése, a történelmi tények halmazának lejegyzése, hanem főleg – a legalább részben 1613 után keletkezett szövegeknél – az igyekezet is, hogy megtalálják ezek motivációit és közös összefüggéseit is, tanulságokat fogalmazzanak meg a kortársaknak és a jövő nemzedékeknek. Ezeket a szembetűnő tendenciákat a zavaros időszokról szóló moszkvai történelmi elbeszélések közös jellemzőjének is tarthatjuk, melyeket kétségtelenül az akkori válság sorsszerűsége és intenzitása hozott létre.

A zavaros időszak rendkívül specifikus helyet foglal el az orosz történelmi tudatban, ezt valószínűleg viszonylag hosszú időtartamának, a mindenre kiterjedt káosznak és az ezzel járó szenvedésnek tulajdoníthatjuk. A zavaros időszak minden társadalmi réteget fájdón érintett, hatalmas állami területek pusztulásához vezetett, a cári fővárost is beleértve; a trónt arra alkalmatlan emberek bitorolták, és ez végül anarchiához vezetett. Maguk a kortársak is tisztában vannak azzal, hogy az eseményeket kitüntetett hely illeti meg kelet-európai történelmi kontextusban; a hazai történelemben nem találnak hasonló történéseket.¹³ Néhányan analógiákkal közelítenek meg bizonyos világtörténelmi eseményeket, a régmúlt birodalmainak pusztulását.

A tanulmány témáját szem előtt tartva kulcsfontosságú tényezőként mutatjuk be a hierarchia és a kölcsönös szolidaritás meggyengülését az akkori moszkvai társadalomban. Az ország felosztása, és az ebből fakadó konfliktusok foglalják keretbe a folyamatokat. Világosan kirajzolódik a társadalmi integritás felbomlásának tendenciája különböző szférákban és szinteken, ez leginkább abban érhető tetten,

¹⁰ A historiográfiában és az irodalomtörténetben is *Avraamij Palicin elbeszélése* (*Сказание Авраамия Палицына*) néven jelenik meg; A mű elején szereplő címre való tekintettel a cikkben a pontosabb *Történetek* (*История*) megnevezést részesítem előnyben.

¹¹ ЧЕРЕПНИН, 1955.

¹² ПЛАТОНОВ, 1913.

¹³ Nagyon jellemző, ahogy a *Más történetekben* értékeli a IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt kialakult helyzetet: „[...] akkora zűrzavart, amekkorát akkor kellett elszenvednünk a bűneinkért, még sosem láttak Rusz területein”. ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 117. A *Siráma Moszkvai állam leverése és teljes romlása fölött* szövegében megjelenik egy értekezés arról, hogy a büntetés mértéke, mely az akkoriakat érte, páratlan a történelemben: „Egyetlen egyházi könyv, sem a szentek élete, sem a filozófiai és cári könyvek, sem a kronográfiák, évkönyvek és más történelmi könyvek sem meséltek nekünk arról, hogy valaha is olyan büntetés ért volna monarchiát, cárságot vagy fejedelemséget, amelyet a hatalmas Ruszra mértek!” ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 136.

hogyan Oroszthon lakóinak egy része együttműködik a behatolókkal. A 17. század első évtizedeiből származó szövegekben, amelyeket itt vizsgálunk, úgy jelenik meg a társadalom egységének krízise és a területi dezintegráció, mint kölcsönösen összekapcsolódó, domináns témák. Ezzel szemben megtalálható bennük egyrészt annak hangsúlyozása, hogy a hit egysége a cárság lakóinak utolsó fogódzója, ezt leginkább formális-szertartásos és dogmatikus területre vetítik, másrészt bemutatják az orosz állam földrajzi-politikai és felekezeti értelemben vett sokszínűségét. A zavaros időszak kortársai így az állami-politikai és vallási tér problematikáját helyezik előtérbe, nagy hangsúlyt fektetve a centrum és a periféria közötti kapcsolatokra, azaz a leginkább aktuális és alapvető kérdésekre, amelyek szükségesek ahhoz, hogy megfogalmazzák elképzeléseiket egy államról nemcsak Kelet-Európa keretei között, hanem nemzetek fölötti szinten, minden történelmi korszak többfelekezetű birodalmainak kontextusában.

A zavaros időszak az orosz történelem egyik útkereszteződése, a legmélyebb krízise, súlyos történelmi próbatétel a moszkvai állam I. Pjotr Alekszejevics (1682–1725) reformjait megelőző időszakában, valamint fontos mérföldkő azon az úton, amelyen továbbhaladva, a későbbiekben – a 18. században – kialakítja birodalmi modelljét. A zavaros időről szóló hazai leírások, a többszemponú elemzések, amelyekben előtérbe helyezik az államkoncepciót, segíthetnek átgondolni a kontinuitást vagy diszkontinuitást Oroszország történetének két eltérő – moszkvai és szentpétervári – korszaka között, mint ahogy válaszokat is kereshetünk arra a kérdésre, hogy a Nagy Péter előtti Oroszthon szellemi öröksége mekkora mértékben befolyásolta az újkori birodalmi gondolat kialakítását, másképp fogalmazva: milyen örökséggel dolgozhattak a 18. és 19. századi orosz kultúra képviselői, amikor kifejtették gondolataikat ebben a témában. Ezért a munka témája szempontjából nem is maga a történelmi tény lesz döntő, azaz nem a 16. század végén és a 17. század elején történt konkrét események meghatározóak, hanem ezek lecsapódása a korban írt szövegekben, különös tekintettel azokra az impulzusokra, amelyek a kora újkori politikai-társadalmi gondolkodást érték.

Oroszország tere

Az orosz állam térről kialakított elképzelésének egyik fő jellemzője a politikai és földrajzi határaitól alkotott határozatlan kép. A zavaros időről szóló korabeli szövegekben megtaláljuk annak a tudatát, hogy a múltban Moszkvához tartoztak más államok és területek, amelyek különböztek magától a centrumtól, és ez a különbség főleg a vallásban mutatkozott meg. Ivan Tyimofejev írja, hogy az orosz uralkodók a saját országukból származtak, de más, ezen az államon kívül létező, önálló államok fölött is uralkodtak, ezek közül az erős „hágár” (tatár) cárságok a hitükben is különböznek.¹⁴ Az Évkönyv megállapítja, hogy IV. Ivan Vasziljevics elfoglalta a Kazanyi Kánságot és jónéhány más „buszurmán” (muszlim) államot is.¹⁵ A két említett szövegben megjelenik egy figyelemreméltó megjegyzés arra vonat-

¹⁴ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 147.

¹⁵ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561.

kozólag, hogy Rettegett Iván csak a kánságok legyőzése után lett cár.¹⁶ A használt terminusok arról tanúskodnak, hogy nem tekintik teljes integrációnak és az állam eredeti magjával való összeolvadásnak az idegen területek elcsatolását. Az Évkönyv szerint I. Mihail Fjodorovicsot „választották Moszkva cári városába és a környező ruthénus államokba”.¹⁷ Avraamij Palicin „Moszkva cári városról és a környező ruthénus országokról”¹⁸ beszél. A *Történetek* befejezésében leírja, hogy az új cár, I. Mihail 1613-ban lépett trónra a „Moszkvai államban és a ruthénus birodalom minden államában”.¹⁹ Hasonló megfogalmazás ismételt megjelenik a *Más történetek* szövegében. Boris Godunov kormányzásával kapcsolatban az írónka a „Moszkvai államban és a ruthénus birodalom más államaiban és városaiban”²⁰ kifejezéseket használja. Az első trónbitorló idézett leveleiben említi igényét a kormányzásra a „Moszkvai államban és a ruthénus cárság minden államában”,²¹ aztán később a trónra lépését „a Moszkvai államban és az ruthénus cárság minden államában”²². A *Sírám* érzelmes befejezésében a szerző a „ruthénus cárságok, városok és falvak”²³ maradékáról beszél.

A 17. század elejének történéseiből kiderül, hogy Moszkva mint az állam centruma csak korlátozott lehetőségekkel rendelkezik arra vonatkozóan, hogy ellenőrzést gyakoroljon az ország különféle hatalmas területei fölött. A zavaros időszak alatt megszűnik az államstruktúra működőképessége, a cári hatalom autoritását is beleértve.²⁴ Az uralkodó nem képviseli az egész ország érdekeit, nem képes garantálni a társadalom és az állam területi egységét. Sokat mond erről az az Ivan Tyimofejev által többször ismételt megjegyzés, mely szerint úgy zárták be Vaszilij Sujszkijt az ellenségei Moszkvába, mint „madarat a kalitkába”.²⁵ Ivan Hovorosztyinyin szerint Sujszkij ellen felkelt a saját országa.²⁶ Avraamij Palicin úgy ítéli meg, hogy a cár báb lett, akit a saját környezete irányít.²⁷ A krízis tetőzésének pillanatában megjelennek az autonóm politikát folytató helyi centrumok, ez általában önjelölt uralkodók támogatását vagy a külső ellenségek iránti nyílt szimpátiát jelenti. Ivan Tyimofejev

¹⁶ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 150; ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561. IV. Ivan Vaszilijevics cárrá koronázása már 1547-ben megtörtént.

¹⁷ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 559–560.

¹⁸ „в царствующем граде Москве и во окрестных российских странах” ЧЕРЕПНИН, 1955. 194.

¹⁹ „Московского государства и многих государств Росийския державы” ЧЕРЕПНИН, 1955. 237. Palicin továbbá leírja, hogy I. Mihail Fjodorovicsot vezetőnek választották a „moszkvai államban és a Rusz birodalom további államaiban” („на Московское государство и над прочими государствами Росийския державы”). ЧЕРЕПНИН, 1955. 230; 234.

²⁰ „въ Московскомъ государствѣ и въ иныхъ государствахъ и градѣхъ Російскія державы” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 37.

²¹ „на Московское государство и на всѣ государства Російскаго царствія” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 27.

²² „на Московскомъ государствѣ и на всѣхъ государствахъ Російскаго царствія” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 48.

²³ „росийскихъ царствъ и градовъ и воеей” ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 144. Például a *Más történetek* említi, hogy IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt sok város árulta el a cárt, valamint átállt a gazemberekhez és a gonosztevőkhöz. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 107–108.)

²⁴ Például a *Más történetek* említi, hogy IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt sok város árulta el a cárt, valamint átállt a gazemberekhez és gonosztevőkhöz. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 107–108.)

²⁵ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 114, 153.

²⁶ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 446.

²⁷ ЧЕРЕПНИН, 1955. 119.

az egyes városok önálló fellépéséről ír.²⁸ Ez a folyamat azonban nem visszatérés az örökölt modellhez, nem a ruthénus területek egyesítési folyamata előtti Északkelet-Rusz önálló államalakulatainak emlékét idézi fel. Nem említik az országuk történetében rendkívül hosszú időszak történelmi örökségét a zavaros időszak szerzői. A 17. század elején már nem a volt orosz fejedelemségek határán húzódik a választóvonal az orosz társadalmon belül, hanem a belső megosztottság más motívációjában található. Amikor azt keresik, mikor kezdődött az ország szétagtagoltsága, említik IV. Ivan Vasziljevics kormányzását. Ivan Tyimofejev konstatálja, hogy ez a cár „*míntha fejszével hasította volna ketté az országot*”²⁹ az *opricsnyina* intézményével. Az Évkönyv³⁰ szerzője is említi, hogy Rettegett Iván két részre osztotta az országot. Ivan Hvorosztjinyin éppen Borisz Godunov politikájával kapcsolja össze a társadalom megosztottságát, mivel az

*„egymás ellen uszította az embereit, a fiút az apja ellen hangolta, és apát a fiú ellen, ellenségeskedést vitt az otthonokba, gyűlöletet és csalárdságot plántált a szolgálkba, fölhergelte az alárendeltekkel a szabadok ellen, és lealacsonyította a hatalmasok fenségét, felforgatta a világot, gyűlöletet hozott, és a szolgálkat az urak ellen uszította, az erőseket megfosztotta hatalmától, és nyomorba döntött sok nemes embert”.*³¹

A belső krízis fokozódására IV. Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt kerül sor. Néhány követőjének akarataiból lépett trónra; Avraamij Palicin ennek kapcsán „*Oroszország egészének szellemi kettéhasadásáról*” (*двоемыслие*) beszél.³² II. Ál-Dimitrij, a tusinói gazember hadjárata alatt szerinte minden ember kettészakadt.³³

A hazai történelmi hagyományok szempontjából az Oroszország teréről alkotott kép másik fontos része lehet a régebbi kijevi hagyományhoz fűződő szoros kapcsolat, valamint Moszkva integrációja a Rusz történelmi perspektívából szemlélt tágabb terében. A moszkvai cárság az állami hagyomány és a szellemi örökség szempontjából is Kijev örököséként lép fel.³⁴ A folyamatosság tudata mindkét korszakban számos kijevi motívum említésében nyilvánul meg, például utalnak a kora középkori uralkodókra, akik főképp kanonizált Rurikida uralkodók (Borisz és Gleb, I. Vlagyimir Svjatoszlavics), de említik még a kijevi történelem régebbi eseményeit is, többek között kitértek helye van a kereszténység felvételével kapcsolatos motívumoknak,³⁵ fontos elem továbbá a Rurik-dinasztia uralkodóinak leszármazási vonala is.

²⁸ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 121.

²⁹ Уо., 12.

³⁰ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 561.

³¹ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 436.

³² ЧЕРЕПНИН, 1955. 116.

³³ „*разделилися надвое вси человецы*” Уо., 117.

³⁴ Jellemző, hogy a *Más történetekben* Pétert, Alekszejt és Jonát, a három Moszkvában székelő kanonizált metropolitát mint „*Kijev, Moszkva és az egész Rusz metropolitáit*” említik. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 110.)

³⁵ Ivan Hvorosztjinyin az *Elbeszélésben* értekezik a krisztianizáció folyamatával kapcsolatban Isten különleges tervéről. A Rusz sokáig pogány volt, de a kereszténység felvétele után hitében felülmúlja a többi keresztény államot: „*Bár a Rusz régen mindenki előtt járt a hitetlenségben, most a hitben tűnt ki a többiek közül. Más országokban ugyan sok hívő és istenfélő ember volt, de sok volt az istentelen és hitetlen is, akik velük éltek együtt, és vallották az eretnkségeket. A Ruszban nem csak sok település és falu lett megszentelve, de sok város is kivétel nélkül egyetlen pásttor, Krisztus nyájának báránya, mind egyet vullanak, és mind tisztelik a Szentháromságot.*” ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 432.

Centrum

Jellemző vonásává válik az Orosz Császárság térfelfogásának, hogy úgy tekint Moszkvára, mint székhelyre, uralkodói rezidenciára, de ugyanakkor úgy is, mint az igaz hit központjára. A zavaros időszakról szóló elbeszélések Moszkvát leggyakrabban mint a „városok anyját”³⁶ említik. Moszkvának a vizsgált szövegekben található további jellemzői rendkívüli helyzetét és szerepét hangsúlyozzák (például dicső város, a császárság egészének fészke, a városok feje).³⁷ A zavaros időszak kulcsfontosságú eseményei köthetők Moszkvához; a centrum és az egész állam sorsa között közvetlen és kölcsönös függőség van. Moszkva megmarad a császárság szimbolikus középpontjának még abban a pillanatban is, amikor az ottani uralkodó elveszti valós hatalmát, már a főváros környékén sem ura a helyzetnek, és nagy kiterjedésű kerületek sem teljesítik már az akaratát. A válság tetőpontján kulcsfontosságú esemény az eretnekek betörése Moszkvába és a város megsemmisítése.³⁸ A város felszabadításának kísérlete fontos impulzust jelent az országság egészének újraegyesítése szempontjából.³⁹

Periféria

A peremkerületek témájának jelentősége a moszkvai állam jellegének különféleségéből és változó határaiból fakad. A periféria területeinek megjelölése szempontjából megjelenik a Szeveria, az Északi ország és az északi városok megnevezés, ez utóbbiak egy összefüggő köztes területet alkotnak az akkori Lengyelország (Litvánia) határán.⁴⁰ Egyes szövegekben további gyakori kifejezésként szerepel a határmellék (украиньце), vagy a sztyepei városok (польские). Avraamij Palicin írja, hogy a nyugati területekre eljut az eretnokség hatása, ami erkölcsi lezülést okoz. A periféria lakói⁴¹ a határmenti területeken élő eretnekek⁴² hatására átvették azok rossz erkölcsait és szokásait, és sokan tudatlanságukból fakadóan felvették az eretnek

³⁶ Új történetek a híres Rusz császárságról („матере градовомъ, мати градовомъ”); lásd uo., 24; 34. *Krónika* („к матери градовом в самую матере градовом, матере градовом, всех градов матере, в матере градов”) АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 20; 83; 91; 114; 117; 121; 127; 135; 163. Más történetek („матере градовом”) ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 42. Avraamij Palicin *Történetei* („матере градовом”), ЧЕРЕПНИН, 1955. 201.

³⁷ Lásd például a *Sírát a Moszkvai állam leverése és teljes romlása fölött*: „híres, és dicsőségesen uralkodó városunk” („высокоименитыи и преславно царствующи град”), „dicsőségesen uralkodó városunk” („преславноцарствующаго нашего града”) ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 132; 134; *Elbeszélés a korról, cárokról és moszkva püspökeiről*: „híres város” („въ преславном градъ”) uo., 458; *Krónika*: „a császárság fészke” („гнездо всео царствия”), „az egész császárság feje és szíve” („главу и сердце всео царствия”), „a császárság gyökere és mindenek feje” („всео царствия корень главы всем”), „a császárság feje, a városok anyja” („царствия главе, еже матере градом”), „híres város” („к преславном граду”), „az egész császárság feje” („у главы всео царствия”), „A császárság minden városának feje” („ко главе градом всео царствия”), „minden város közt uralkodó” („во всео царствия главе, еже преславному во всех градом”) АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 14; 95; 102; 113; 114; 141; 143; 148.

³⁸ Avraamij Palicin és az Évkönyv írója szerint a város pusztulása jelentősen előrelendítette az első honvédelem megszervezésének ügyét. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 608; ЧЕРЕПНИН, 1955. 216–217.)

³⁹ Például az Évkönyv az első szerkesztett kiadás címszövegében Moszkva felszabadítását a „pravoszláv keresztényei egyesülésének és erőfeszítésének” tulajdonítja. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 559–560.)

⁴⁰ Az *Egyéb történetek az északi városok között* említi Putyivlt, Rilszket, Csernyigovot, Muromot, Kurszkot, Sztarodubot, Kromit. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 99.) Csernyigov és Putyivl többször szerepel az Északi országgal kapcsolatban az Évkönyvben is. (Uo., 571; 572.)

⁴¹ „братия же наша северская земли жителие и польских градов” ЧЕРЕПНИН, 1955. 120.

⁴² „еретиков, по Украине живущих” Uo., 120.

vallást is. Ugyanakkor megjelenik a távolabbi régiók különböző társadalmi jellege is. Palicin *Történeteinek* bevezető fejezeteiben megjelenik Borisz Godunov cár kritikája, amiért folytatta IV. Ivan Vaszilijevics politikáját, és átmenekült bűnözők segítségével erősítette meg a határmenti területek katonai védelmét.⁴³ A potenciálisan veszélyes elemek ismételt beszivárgása a 17. század elején, az éhínség időszakában történik.⁴⁴ A cárság periferián lévő vagy félreeső területei a zavaros időszak idején folyamatos veszéllyel fenyegetnek: felkelhetnek a centrum ellen, és ezzel a cárság bukásának egyik okává válhatnak. Ivan Tyimofejev, a *Más történetek* és az *Évkönyv* is említi, hogy Szeveria alárendeli magát vagy egyenesen csatlakozik Grigorij Otrepjevhez (I. Ál-Dimitrij).⁴⁵ Avraamij Palicin hasonlóképpen beszél arról, hogy a peremterületek lakói támogatják a trónbitorlót,⁴⁶ sőt, konstatálja, hogy Szeveria (*Северия*) elszakadt a Moszkvai birodalomtól, és átállt a Lengyel Királysághoz.⁴⁷ Az *Évkönyv* szerint Szeveria⁴⁸ az új trónbitorló, Péter (Ál-Péter), Fjodor Ivanovics vélt fiának oldalára áll, később az ottani emberek⁴⁹ egy másik Ál-Dimitrijt követnek. Palicin azt is említi, hogy az északi városok⁵⁰ támogatják az új trónbitorlót, és a lakóik⁵¹ részt vettek Vaszilij Sujszkij cár hatalmának megdöntésében. A periféria szerepének negatív megítélése alól kivételt képeznek a zavaros időszak történéseinek idején az olyan esetek, amikor az északi városokat például úgy említik,⁵² mint amelyek Ivan Zaruckij csapataiban harcolnak, amikor Palicin *Történeteiben* a határmellék⁵³ segít az első honvédelem létrehozásában, vagy amikor Szeveria szerepet játszik Moszkva felszabadításában Ivan Hovorosztyin idejében.⁵⁴

Kozákok

A zavaros időről szóló történelmi elbeszélésekben, eseményekben kulcsfontosságú szerepet kapnak a kozákok, ráadásul egy rendkívül specifikus társadalmi csoportként jelennek meg: közvetlenül a moszkvai állam területéről származnak, de tagjaikat a környező területekről és a szomszédos lengyel-litván államból is toborozzák. A bevett kozák (казак) terminus mellett megjelenik a cserkasz (черкасы) fogalom is, esetleg a zaporozsjei cserkaszok, mely kifejezés a Nyugat-Ruszból érkező kozákokra utal. Ivan Tyimofejev úgy alkalmazza a kozák elemet (tincs), mint az Oroszországra támadó ellenséges csapatok szimbólumát, mikor Moszkva ostromlóit olyanoknak nevezi, akik fején hohol van.⁵⁵ A *Krónika* befejezésében találunk említést arról, hogy Borisz Godunov és Ál-Dimitrij után kitört a hoholos fejűek

⁴³ ЧЕРЕПНИН, 1955. 106–107.

⁴⁴ Уо., 108.

⁴⁵ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, (1951). 83; ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 98; 567.

⁴⁶ „северских и польских градов жители” ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁴⁷ Уо., 116.

⁴⁸ „стверские грады” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 584.

⁴⁹ „люде вси страны Стверские” Уо., 588.

⁵⁰ „северских градов” ЧЕРЕПНИН, 1955. 116.

⁵¹ „северских градов жители” Уо., 207.

⁵² „северские города” Уо., 211.

⁵³ „украинских городов” Уо., 217.

⁵⁴ ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 460.

⁵⁵ „иже хохлы имуцими на главах” АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, (1951). 142.

(главоохлєных)⁵⁶ erőszakhulláma, és hogy leigázták a latin Litvániát, fejükön hohollal.⁵⁷ A korszak íróinak szemével nézve a kozákok az eseményekben nagyon ellentmondásos szerepet játszanak. Avraamij Palicin például említi elbeszélésében a kozákok részvételét a Szerгиев Poszad-i kolostor védelmében,⁵⁸ később pedig aktív részvételükről beszél az első honvédelem megszervezésében, és Moszkva 1612-es felszabadításában.⁵⁹ Ugyanígy az Évkönyv és a *Más történetek* is említi a kozákokat a honvédelemben.⁶⁰ Összességében azonban negatív kapcsolatot ápolnak a kozákokkal. Az ellenséges csapatok erőszakos, tomboló és megbízhatatlan elemet alkotó tagjaiként, valamint a cárság belső egységét megbontó fontos tényezőként ábrázolják őket. A *Más történetek* és az Évkönyv beszél arról, hogy a kozákok támogatták az első trónbitorlót.⁶¹ Palicin *Történeteiben* a kozákok erőszakoskodnak Ál-Dimitrij kormányzása alatt,⁶² és a Szerгиев Poszad-i kolostor ostromlóinak soraiban is ott vannak,⁶³ a két honvédelem alatt pedig az erőszakosság és a cselvetés motívumai jelennek meg a kozákok esetében.⁶⁴ Palicinnál, akárcsak a *Más történetek* végén, találunk említést Ulászló hadjárataról, melyben harcolnak a cserkaszkok (черкасы),⁶⁵ illetve a „zaporozsjei cserkaszkok”.⁶⁶ Az Évkönyvben a teljes „kozák hadsereg” Ál-Péter oldalára áll, ezt követően az északi ország kozákjai Vaszilij Sujszkij cári seregei ellen küzdenek.⁶⁷ Az Évkönyv második kiadása őket teszi felelőssé az első honvédelem vezetője, Prokopij Ljapunov haláláért.⁶⁸

A Nyugat (Európa)

Amikor a Ruszon túli területet kell körülhatárolniuk, a zavaros időszakról szóló elbeszélések meghatározó témája a nyugati határvidék. A katolikus és protestáns világgal közös határ felfogásában döntő szerep jut a felekezeti és az államföldrajzi tényezőnek, amely teljesen elhomályosítja az etnikai elemet.⁶⁹ A szomszédos országokat és lakóikat a vallás lencséjén keresztül szemlélik, és olyan kulcsfogalmakkal jellemzik

⁵⁶ Адрианова-Перетц, (1951). 162.

⁵⁷ „порабощение наше от главоохлєные Литвы” Уо., 164. Tyimofejev ugyanakkor említi Ulászló lengyel herceg 1618-as hadjárátát, amiben rengeteg hoholt viselő katona vett részt. (Уо., 166–167.)

⁵⁸ ЧЕРЕПНИН, 1955. 135, 142. A kozákok is részei az alakulatnak, amelyet Vaszilij Sujszkij cár küld az ostromlott kolostor segítségére. (Уо., 170.)

⁵⁹ Például уо., 211; 215; 216; 221.

⁶⁰ Például a *Más történetek* Ivan Zaruckij kozákjairól beszél, az Évkönyv pedig Dimitrij Tyimofejevics Trubeckij seregének kozákjairól. (ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 126; 614.)

⁶¹ Például уо., 41; 573. A *Más történetek* szerint I. Ál-Dimitrij oldalán állnak eleinte a litvániai emberek és a zaporozsjei kozákok, később hozzájuk csapódnak a doni kozákok. (Уо., 25.)

⁶² ЧЕРЕПНИН, 1955. 112.

⁶³ „татарове многие, и черкасы запорожские, и казаки донские, волские, северские, астроханские” Уо., 145.

⁶⁴ Például уо., 217; 221.

⁶⁵ Уо., 239; 240; „Черкасов Запорожскихъ” ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 134.

⁶⁶ „Черкасов Запорожскихъ” Уо., 134.

⁶⁷ Уо., 584; 589.

⁶⁸ Уо., 698.

⁶⁹ A zavaros időszak moszkvai kortársai szövegeikben a nyugati Ruszt Litvániának említik. További jellemző elem, hogy viszonylag lazán kezelik a lengyel és litván fogalmakat.

őket, mint például eretnek, szakadár, hitetlen, másvallású, barbár.⁷⁰ A nyugati Rusz vallási helyzetére való reflexióval kapcsolatban megtaláljuk a *Más történetekben* a litván területeken uralkodó, figyelemre méltó vallási toleranciát. Grigorij Otrepjev Litván kalandjainak leírásában az itteni lakosok (a pecserszki Lavra archimandritája és szerzetesei, illetve világi személyek) alátámasztják, hogy mindenki a saját meggyőződése szerint választ magának vallást („*ki milyen vallásban akar, olyanban hisz*”). Példaként szolgál az Ostrogski nemesi család egyik tagja, aki kereszténynek született, de később a lengyel („*lach*”) vallást vallotta.⁷¹ A korabeli moszkvai szerző szemében a nyugati hitvallások (katolikus, lutheránus) úgy összemosódnak mint veszélyes eretnokségek, hogy néhány visszaemlékezésben többször is felcserélődik a két fogalom. Világosan kirajzolódik ez a tendencia a *Sírám a moszkvai állam leverése és teljes romlása fölöttben* és a *Más történetekben*. A *Sírám* szövegében említést találunk arra, hogy I. Ál-Dimitrijnek megtetszett az „*átkozott lutheri vallás*”, és lutheránus nőt vett feleségül (valójában katolikus volt).⁷² Szmolenszk városa, amely ellenállt a lengyel királyi seregeknek, ugyanazon visszaemlékezés szerint nem akar áttérni a lutheránus hitre.⁷³ A *Más történetek* I. Ál-Dimitrij lakodalmáról írva lutheránusnak, „*lutheri területről*”⁷⁴ származó „*baszurmán vallású*”⁷⁵ nőnek titulálja Marina Mniszkównát. Feltűnő, hogy valamivel később „*latin vallásról*” beszél vele kapcsolatban.⁷⁶ Vaszilij Sujszkij idézett leveleiben emlegetik a bitorló tervét, mely szerint „*felszámolják az igaz keresztény vallást, és bevezetik a lutherit és a latint*”, azaz „*lutheri és latin hitre csábítják a pravoszláv keresztényeket*”.⁷⁷ A moszkvai cárság az egyetlen, amely megtartja a tiszta és igaz kereszténységet, körbevéve a pravoszlávia ellenségeivel, akik vesztére törnek. Palicin szerzetes konstatálja, hogy a zavaros időszak alatt Moszkva ellen fordul egész Európa, a világ egynegyede.⁷⁸ Tyimofejev cári hivatalnok arról értekezik, hogy „*akár az éhes farkasok, kik felfalják a bárányt, ők is meg akarják semmisíteni országunkat, és eltaposnák az igazi és tiszta Krisztusi hitet, minket pedig bekebeleznének*”.⁷⁹

Az európai szellemi világ központja Róma, a pápa, a katolikus egyház fejének székhelye. A pápa szövetkezik az első bitorlóval, és támogatásával hozzájárul a hadjárata sikerességéhez. A *Más történetek* például ezt is említi: Otrepjev ígéretet tett a pápának arra, hogy felveszi „*római vallásukat*”, „*eltiporja a pravoszláv keresztény hitet, romba dönti Isten szentélyeit, és templomokat emel a helyükön*”.⁸⁰ Ivan Hovorosztyinyin esetében, akinek más szövegei is fennmaradtak, nem csak a zavaros időszakról szóló történelmi elbeszélései, „*a nagy Róma*” szélsőségesen negatív felfogását találjuk. Értekezés az eretnekek és gyalázók ellen című, polemikus élű verses traktátusában

⁷⁰ A barbárok megnevezés, és az ebből levezethető szavak nagy mennyiségben fordulnak elő Ivan Tyimofejev *Krónikájában*. АДРИАНОВА-ПЕРЕПЦ, (1951). 12; 19; 36; 41. stb.

⁷¹ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 21–22.

⁷² ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ, 1987. 136; 138.

⁷³ Уо., 140.

⁷⁴ „*области Лютторстѣи*” ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 56.

⁷⁵ „*безсерменские вѣры*” Уо., 56.

⁷⁶ Уо., 74.

⁷⁷ Уо., 67; 68.

⁷⁸ ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁷⁹ АДРИАНОВА-ПЕРЕПЦ, (1951). 163.

⁸⁰ ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 26.

(Изложение на иретики злохулники).⁸¹ Hovorosztyinyin felhívja a figyelmet a hit-tanban és a liturgiában található különbségekre (kovásztalan kenyér használata az istentiszteleten, tanítás a Szentháromságról és a tisztítótűzről), amelyek a katolikusokat („római eretnekség”) a keresztény egységtől való eltávolodásához vezették. A nyugati egyház életének legfőbb negatív tulajdonságait az istenfélelem hiányában, a gögben, valamint abban látja, hogy a szellemi értékek helyett az e világi dolgokat becsülik, nem Istent tisztelik, hanem a mammont szolgálják.⁸² A pápának egyenesen azt hányja szemére, hogy hataloméhes és halmozza a világi gazdagságot.⁸³ Hasonló szellemben látja Róma politikáját a *Más történetek* is. A szerző említi azt a levelet, amelyben a pápa egyértelműen megparancsolja a katolicizmus felvételét Orosz földön, akár erőszakos terítés árán, beleértve az ellenállók gyilkolását is.⁸⁴

Az igaz hit tere

A zavaros időszakról szóló, e tanulmányban elemzett elbeszélésekben nem lehet egyértelműen körülhatárolni az igaz hit területét. Kiterjedése, de bizonyos értelemben felfogása is változik a zavaros időszak eseményei közepette. Az igaz hit tere nem annyira földrajzilag lehatárolt térség, mint olyan szféra, ahova elér az orosz cár autoritása, és amely alárendeli magát a centrumnak – Moszkvának. A zavaros időszak legintenzívebb időszakában a pravoszlávia utolsó védelmezői és reményei lehetnek egyének (mint például Germogen pátriárka) vagy konkrét városok, lakosok csoportjai (Szmolenszk vagy a Szergijev Poszad-i kolostor védői). Az időben távoli és közeli történelem síkján régóta küzd az igaz hit területe az ellenséggel, az Orosz földet bekerítő másvallásúakkal. A romlatlan vallás védelmének küldetészerű elképzelését olyan kulcsfogalmak rejtik a szövegekben, mint az „új Izrael”, és az „új [következő] Róma”, melyek az első esetben a bibliai, ószövetségi, a második esetben pedig a keresztény hagyományra utalnak.⁸⁵

⁸¹ САВВА–ПЛАТОНОВ–ДРУЖИНИН, 1907. 40–80.

⁸² САВВА–ПЛАТОНОВ–ДРУЖИНИН, 1907. 57, 60.

⁸³ Uo., 61. Ivan Hovorosztyinyin szerint a „római eretnekek” felcserélték Isten dicsőségét az e világra, a szellemi értelmet a testre. (Uo., 53.) Ha most Péter apostol megjelenne Rómában, nem találna hitet. (Uo., 52.) Az igazi, romlatlan kereszténységet csak a pravoszláv (keleti) egyház őrizte meg, amely közvetlenül épít Jézus Krisztus és apostolai tanítására. Például uo., 57.

⁸⁴ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 94.

⁸⁵ Az *Új történetek a híres Rusz cárságról* úgy jellemzi az ellenséget, mint „az Új Izrael népének vérontóját és megsemmisítőjét”. (ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 38.) A *Más történetek* a Kremlben található az Istenanya elszenderedéséről elnevezett székesegyházban történt jelenés csodájának leírásakor „Új Izraelnek” nevezi Rusz lakóit. (ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 104.) Ivan Hovorosztyinyin az *Elbeszélésekben* az Új Izraellel azonosítja Moszkva lakóit az időben, amikor elfoglalja a cári trónt az első bitorló. (ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 444.) A *Történetekben* Avraamij Palicin elképzelése Moszkváról mint új Rómáról a város 1611-es pusztulásával összefüggésben jelenik meg. A Szentháromság-Szergij kolostor szerzetese olyan városok és államok történelmi példáit hozza fel, amelyeket Isten megbüntetett és elpusztult az igazságtalanság és helytelenség miatt. Ezekkel ellentétben Moszkva megsemmisülése nem végleges. (ЧЕРЕПНИН, 1955. 212.) Az sem teljesen mellékes, hogy Palicin az Izrael fogalmat a saját kolostorához, a Szentháromság-Szergij kolostorhoz köti akkor, mikor azt megostromolja a lengyel-litván sereg és hazai szövetségeseik, és hogy ezt az igaz hitért folytatott háborúnak fogja fel. (Uo., 161.)

A pravoszlávia védelmének hangsúlyozásával függ össze a zavaros időszakban fontosabb szerepet játszó alakok történelmi szerepének értékelése is. A megadott sémához alkalmazkodik a zavaros időszak egyik központi figurájának tekinthető I. Ál-Dmitrij értelmezése is, akihez elsősorban a pravoszlávia megszüntetésére tett kísérletek kötődnek. Fel akarta számolni az igaz hitet: valóban ígértet tett a katolicizmusnak az országba való bevezetésére, sőt, azt a célt tűzte maga elé, hogy fizikailag is kiirtja Moszkva pravoszláv keresztény lakóit.⁸⁶ A *Sirám* szerzője a következőképpen foglalja össze a bitorló trónra lépését követő terveit: „Ezután meg akarta semmisíteni a pravoszláv keresztény hitet és a szent templomokat, latin templomokat akart építeni, és bevezetni a lutheri hitet.”⁸⁷ Az Évkönyv szerint Otrepjev eltervezte „a pravoszláv, fényesen ragyogó keresztényi vallás felszámolását, a görög hit templomainak romba döntését, a pápai hitet akarta bevezetni a cári városban.”⁸⁸ Avraamij Palicin azt állítja, hogy Grigorij Otrepjev szövetezik a „kereszténység örök ellenségeivel, a latin deákokkal”, azzal az ígérettel, hogy katolikus hitre téríti Oroszont és legyilkolja a pravoszlávokat.⁸⁹ Mindenki, aki szembeszegül az otthoni árulókkal és a külső ellenséggel – konkrét személyek, a cári seregek és a későbbi moszkvai honvédelem – egy vallásosan értelmezett küldetés végrehajtójává válik. A *Sirám* szerzője arról beszél, hogy Ál-Dmitrij emberei kardot ragadtak a testvéreik, „Krisztus katonái”⁹⁰ ellen. A *Más történetek* szerzője „az igaz hit keresztény védelmezőinek”⁹¹ nevezi a trónbitorló ellen harcoló cári seregeket. Sujszkij nemzetsége, amelyet Ál-Dmitrij uralkodása alatt üldöz, ugyanezen szöveg szerint „a Krisztus iránti szeretet, a valódi pravoszláv keresztény hit miatt szenved.”⁹² Az egyéb területeken hiányzó egységgel – a szolidaritás krízisével – és a moszkvai társadalomban megjelenő egoista érdekekkel a felekezeti egységet állítja szembe. A hit marad az utolsó és egyedüli fogódzó a legmélyebb válság és általános zűrzavar időszakában.⁹³

Ivan Tyimofejev Ruszt az új Izraelhez hasonlítja már a *Krónika* bevezetőjében, egészen pontosan annak a résznek a címszövegében, ahol a Rurikidák legitím cárjainak uralkodását említi. (АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 10.) Tyimofejev műve befejező részében az utolsó Rurikidák uralkodása kapcsán még visszatér az Új Izrael fogalmához. (Uo., 150.) A cári hivatalnok Új Izraelnek nevezi Moszkvát Mihail Vasziljevics Szkopin-Sujszkij fejedelem halála idején, amikor elsratják a cárság lakói. (Uo., 136.) Akkor vonatkoztatja Tyimofejev először Ruszra a másik Róma terminust, mikor a Rurikidák kihalásáról ír, amelyet történelmi szerencsétlenségnek, Isten egyik kegyetlen büntetésének tekint. (Uo., 32.) Említést érdemel az is, hogy Tyimofejev a „másik Róma” szókapcsolatot használja, és nemcsak a cárság egészére, hanem Novgorodra is vonatkoztatja, ahová Vaszilij Sujszkij uralkodása alatt küldték, így szemtanúja volt a város 1611–1617-es svéd megszállásának. (Uo., 147–148.)

⁸⁶ A *Más történetek* például Ál-Dimitrij terveit a következőképpen mutatja be: „templomokat építene az Isten szentélyei helyén”, sőt „legyilkolná az összes pravoszláv keresztényt”. ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 55–56.

⁸⁷ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 138.

⁸⁸ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 580–581.

⁸⁹ ЧЕРЕПНИН, 1955. 110.

⁹⁰ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 136.

⁹¹ ПЛАТОНОВ–ВАСЕНКО, 1909. 33.

⁹² Uo., 53.

⁹³ Példaként szolgálhat Tyimofejev *Krónikájának* beszédes részlete: „De mi a [rossz] cselekedetekben vetekedtünk a hitetlen pogányokkal, és megelőztük őket; Csak egyben vagyunk jobbak, mint ők – abban, hogy mély tisztet él bennünk az ikonok iránt, és hogy nem hagyjuk nekik, hogy a mi törvényeinkbe beavatakozzanak, akkor sem, ha azokat mi magunk sem mind [tartjuk be].” АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 93.

Kontextusok: a régi Oroszhon lelki élete

Összevetve az óoroszl irodalommal, a zavaros időszakról szóló történelmi szövegekben új elemet is találunk – szoros kapcsolat jön létre a hit, a felekezeti identitás és Oroszhon állami területeinek jellege között. A zavaros időszak korában tudatosodnak az oroszokban a szomszédos országoktól elválasztó határok (különös tekintettel a Lengyel–Litván Unióra). Az említett folyamat középpontjában a pravoszlávia és a nyugati hitvallások formájában (katolikus, lutheránus) megjelenő eretnkség versengése áll. Az említett konfrontáció szimbolizálja Moszkvának mint az igaz hit központjának a Rómával, a katolicizmus (latin herezis) központjával, az orosz cárság elleni celszövegekben aktívan részt vevő pápa székhelyével való összeütközését. A két világ konfrontációjának gyökerei a távoli múltba nyúlnak. Néhány szerző közvetlenül említi a Rusz vagy Moszkva pápai hatalomnak való alárendelésére, ezáltal a pravoszlávia megsemmisítésére tett korábbi sikertelen kísérleteket. Az Új elbeszélések szerint III. Zsigmond lengyel király éppen akkor zajló hadjárata az elődei politikáján alapul: *„...hiszen a régi korszakoktól fogva törnek a mi nagy államunkra mindezen istentelenek, átkozottak, és azok is, akik előttük voltak, a testvéreik, ugyanabban az átkozott országban és hitben, hogy a mi nagy államunkat uralják, a keresztény hitet felszámolják, és a saját istentelenségeiket bevezessék.”*⁹⁴ A Sirám írója idézi Germogen pátriárka szavait: *„Hiszen magatok tudjátok, hogy más országok régóta gyűlölik a mi görög hitvallású pravoszláv keresztény hitünket!”*⁹⁵ Palicin Szergjjev Poszad-i szerzetes úgy értelmezi I. Ál-Dmitrij tervét mint a „latin eretnkség” terjesztését Oroszthonban. Ez csak egy újabb próbálkozás azon, a korszakra jellemző kísérletek sorából, amely már I. Vlagyimir Szvjatoszlavics kijevi fejedelem idején elkezdődött és Névai Szent Sándor uralkodása alatt folytatódott. Később Novgorodban tettek újabb kísérletet Oroszthon katolizálására, de ezt megghiúsították a helyi érsekek. Később Izidor metropolita próbált érvényt szerezni Moszkvában a firenzei uniónak, Antonio Possevino pápai legátus pedig IV. Ivan Vasziljevics korában törekedett hasonlóra.⁹⁶ Ivan Tyimofejev a lengyel betörés kapcsán azt írja a *Krónikában*, hogy királyuk, Zsigmond – a *„Rómára szegyet hozó szentségtelen álpápával”*⁹⁷ egyetemben – már régóta sóvárgott az Oroszthon elleni gaztettekre, ahogy a fáraó lépett fel *„az [Isten által] szeretett zsidó nép ellen”*. Aztán a legmélyebb romlással szembenézve így ír: *„Rusz Cárság hatalmas országát, a legnagyobb hírűt a jók között, minden városával egyetemben megsemmisítették és felszámolták a közelében élő istentelen nemzetek, és így beteljesítették vele szemben korábbi uralkodóik gonosz terveit...”*⁹⁸ A konfrontációs tematikával szembeállítva megjelenik a nyugati kereszténységgel közös történelem, melynek időbeli és szigorúan vett hittani kereteit az első hét általános zsinat alkotja. A moszkvai Rusz történelmi tudatában, amelyre közvetlenül hivatkoznak a zavaros időszak koráról szóló elbeszélések

⁹⁴ ДМИТРИЕВ–ЛИХАЧЕВ, 1987. 28.

⁹⁵ Uo., 142.

⁹⁶ ЧЕРЕПНИН, 1955. 115.

⁹⁷ АДРИАНОВА-ПЕРЕЦ, (1951). 121.

⁹⁸ Uo., 147.

szerzői, ráadásul az a motívum is jelen van, hogy a Nyugat Nagy Károly császár és Formózsusz pápa vezetése alatt elszakadt a keresztény közösségtől.⁹⁹

A zavaros időszakról szóló szövegek fontos alkotóeleme a nem olyan régi és az időben távolabbi orosz történelem is. A moszkvai szerzők szemével nézve úgy jelennek meg a hazai történelmi események, mint a választott nép bibliai történetének ismétlődései, amelyben legfőbb mozgatóerőként a gondviselés akarata tűnik fel. A zavaros időszak történelmi utélagazásai és tetőpontjai a kortársak szemével nézve nem egymást követő véletlenek, nem vezethetők vissza az egyes történelmi körülményekre, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó események láncolatát alkotják, amelynek az Isteni gondviselés és számos csoda ad magasabb rendű, transzcendens értelmet. A Rusz sorsa azért kivételes az egyetemes történelemben, mert Moszkva és a vezetője által vallott igaz hitet védi. Így a Rusz területe integrálódik a világtörténelemben, mert az igaz kereszténység léte szorosan összefonódik Oroszhon túlélésével. A zavaros időszakról szóló elbeszélések szerzői közvetlen összefüggést látnak Moszkva lehetséges bukása és a pravoszlávia vége között. Egyre nagyobb a zavar, hatalomra kerül a bitorló, a birodalmi fővárost pedig hitetlen idegenek szállják meg és pusztítják el. Ezekben a szövegekben eszkatológiai motívumként jelennek meg az események – mint az Antikrisztus és az utolsó ítélet elérése – amelyre azonban az isteni rendelésnek köszönhetően nem került sor. A vizsgált korszak forrásaiban érezhetően megjelenik az a tendencia, hogy szakralizálnak konkrét történelmi eseményeket, mindenekelőtt a külső és belső ellenségek ellen vívott harcokat. Az említett jelenség a terminusok és az általános értékelések szintjén is megjelenik. Azok az emberek, akiket Oroszhon ellenségeivel való szembeszegülésük miatt gyilkoltak meg, az igaz hitért meghalt vértanúk glóriáját kapják. A zavaros időszakról alkotott összkép interpretációjában háttérbe szorul az események szigorúan pragmatikus aspektusa, nem jelennek meg politikai síkon. Az igaz hit elárulásának látják a behatolókkal való szövetséget, amelyért majd megkapják a kegyetlen, de igazságos isteni ítéletet. A zavaros időszakról szóló elbeszélések szerint a lengyelek és a litvánok csak tisztán hatalmi célokat tűznek ki, de nemcsak azt szeretnék, ha teljesülnének az igényeik az orosz területek egy részén, vagy uralkodhatnának Moszkvában, hanem elsősorban a pravoszláviának akarnak véget vetni.

A szövegek belső feszültsége nagyrészt abból adódik, hogy a keresztény ideál sorsfordító konfliktusba kerül a valósággal: az egyik oldalon Moszkvát találjuk magasabb rendű szellemi küldetéstudatával, a másikon pedig a dinamikus történelmi eseményeket és a moszkvai társadalom valós helyzetét. Az elbeszélések írói – a történelmi tapasztalatok alapján – megtalálják a kiutat az erkölcsi válságból. Szerintük akkor lehet rendbe hozni a társadalmat, ha annak minden rétege visszatér az alázatos élethez és betartja Isten parancsolatait.¹⁰⁰ A tanulság erkölcsi kihívás formájában jelenik meg, nem az államnak keresnek új formát vagy a társadalmat

⁹⁹ Palicin szerzetes az igaz hit fenyegetett helyzetével kapcsolatban említi Germogen pátriárkát, aki arra figyelmeztetett, mit tett Károly császár a „Nagy Rómával”. ЧЕРЕПИНИН, 1955. 208.

¹⁰⁰ Például Ivan Hovorosztyinyin hangsúlyozza a keresztényi alázatot mint kulcsfontosságú értéket az *Elbeszélések* teljes egészében. Palicin szerzetes az írása záró részében felszólítja az olvasót, hogy „éljen szeretetben, vesse meg a bűnt és szeresse a tisztaságot, mondjon le a részegségről és tartson böjtöt, mondjon ellent a gőgnek és sajátítsa el az alázatosságot, forduljon el a tisztátlan javaktól és adjon alamizsnát és szeretetet a szegényeknek.” ЧЕРЕПИНИН, 1955. 247.

akarják teljesen átalakítani reformokkal.¹⁰¹ A zavaros időszak végén történő eseményekben, melyeket a szövegek részben lejegyeznek, észrevehető és hangot is kap az elvesztett egység megújítása, amely a honvédelem megszervezésében, a felszabadító harcban és Mihail Romanov cárnak az egész állammal egyetértésben történő trónra emelésében érhető tetten, ellentétben a korábbi döntésekkel, melyek következtében kormányzásra alkalmatlan személyek és a szent moszkvai trón bitorlóit kerültek hatalomra (Borisz Godunov, I. Ál-Dmitrij, Vaszilij Sujszkij). A zavaros időszak utolsó szakasza és vége lehet az optimizmus és reménykedés forrása is, hiszen a moszkvai társadalom ismét a belső integritás felé halad, visszatér a hagyományos értékekhez, de önmagában már az is biztató, hogy egyáltalán lehetséges ilyen visszatérés.¹⁰²

Kontextusok: Oroszhon államideológiája

Ami az elgondolt világi államot illeti, a zavaros időszak orosz kortársainak leírásaiban, amelyeket a politikai gondolkodás terén a Péter előtti korszak csúcsteljesítményeinek tarthatunk, az államideológiának csak nagyon halvány körvonalai rajzolódhatnak ki, s inkább a vallási tudat és a földrajzi tényezők közti feszültségben mutatkoznak meg. A zavaros időszokról szóló elbeszélések részletesebb elemzése és a korábbi évszázadok irodalmi örökségével való konfrontációja rámutat arra, hogy milyen határhelyzeti voltak a régi orosz szerzők államról alkotott elképzeléseinek. Ezek a határok rendkívüli intenzitással emelkednek ki a középkori Moszkvai Nagyfejedelemség Oroszországgá való átalakulásának történelmi pillanatában, amelyre a folyamatból eredően mint „*az orosz területek összegyűjtésére*” került sor. Ezeket III. Ivan Vasziljevics (1462–1505) és III. Vaszilij Ivanovics (1505–1533) uralkodása alatt egyesítették, majd az összegyűjtés a Rusz vallási-etnikai területein kívüli terjeszkedéssel folytatódott. Ez a tény komoly problémát okozott az akkori kulturális elitnek: hogyan lehetne beilleszteni a pravoszláv cárságba az újonnan szerzett területeket, amelyek így megváltoztatják az ország jellegét és feladatköreit.

A külső és belső fenyegetés a zavaros időszakban elhozta az ország területi integritásának felbomlását, a fenyegetettség érzését, amely akkor volt a legerősebb, amikor a cárságon belül jelentek meg destruktív elemek: hatalmas területek és az olyan lakosok népes csoportjai, amelyek bomlasztóan hatnak a cárság működésére. A vizsgált emlékekből hiányzik a valóság feletti mélyebb reflexió, nem gondolják végig azt, hogy a történelmi próbatétel pillanatában nincs uralkodói hatalom mint központi világi tekintély – annak ellenére, hogy magasabb rendű küldetések és fel-

¹⁰¹ Adott összefüggésben jellemző Ivan Tyimofejev észrevétele arról, hogy akár a vadállatok, akik hallgattak az első emberre, Ádámra, egészen addig, míg az ősbűnt el nem követte, úgy Oroszhon trónbitorlóival sem ellenkezett senki, míg betartották az isteni parancsolatokat. „[...] annyira elkezdtek az uralkodók a régi törvényeket megmászítani, az apáktól örökölt helyes rendelkezéseket megváltoztatni, jó szokásokat újakká, másokká tenni, hogy még az alázatos alattvalókban is meggyöngyült a természetes hajlam, hogy az uraiknak szót fogadjanak [...]” АДРИАНОВА-ПЕРЕТИЦ (1951). 110.

¹⁰² Az ország egyesülését I. Mihail Fjodorovics cárrá választását és trónra lépését követően említi a *Más történetek* és Avraamij Palicin *Történetei*. (ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО, 1909. 131; ЧЕРЕПНИН, 1955. 233.) A korábbi élethez való visszatérésről ír Ivan Tyimofejev a *Krónika* végén. (АДРИАНОВА-ПЕРЕТИЦ (1951). 160.)

adatok épülnek rá (beleértve a szellemi szférát is) –, amely képes lenne uralkodni és ellenőrzése alatt tartani az állam teljes területét. Az állam és a cári hatalom általános felfogása (és annak alapjai és feladatai) szempontjából a zavaros időszakról szóló történelmi elbeszélések nem mozdulnak el a hazai orosz irodalom hagyományaitól. Bár sorsdöntők, a korszak eseményei nem hoznak magukkal alapvető impulzusokat egy új állammodell kereséséhez, még a gondolatilag legmeghatározóbb és legeredetibb szerzőknél (Tyimofejev, Palicin, Hovorosztyinyin) sem.

Ha megvizsgáljuk az orosz irodalom kontextusát, az értelmezett források alátámasztják azt az alapvető ténytet, hogy a moszkvai korszak nélküli az államjogi gondolkodás folyamatos hazai hagyományát, amelyre a zavaros időszak krónikásai támaszkodhatnak, esetleg eredeti módon kapcsolódhatnak hozzá. E jelenség oka abban keresendő, hogy a kritikai és nyitott gondolkodás, amely a világi állam alapjait, a struktúra és az egyes elemek működésének kérdéseit vizsgálná, általában véve nem tartozott az orosz szerzők érdeklődési körébe, legfeljebb mellékes témaként, más problémák kísérőjelenségeiként jelentek meg (mint például az eretnkség elleni harc, a kolostorok birtokaival, egyházi reformokkal kapcsolatos kérdések). Ezen kívül az orosz cárság történelmi feladatain és gyökerein való elmélkedésnek volt néhány olyan jellemzője a Péter előtti korszakban, amely nem segíti az autonóm államideológia megteremtését. Az egyik oldalon a moszkvai Rusz gondolkodásának jelentős univerzalista, vallási tendenciája áll, amely az igaz hit megtartása, a keresztény küldetés keretein belül jelöli ki az állam feladatát, amelyet az első szakaszában ráadásul erősen jellemez az eszkatológiai motívum és az ezzel összefüggő lehatárolt történelmi perspektíva, hisz mindenki az utolsó ítélet idejét várja. A másik oldalon találjuk a cárság kezdeteiről szóló mítosz alapjait és a hazai történelem tényszerűségeit. Moszkvai közegben nem történik meg az emancipáció, nem szakad el a kijevi korszaktól. Moszkva továbbra is úgy érzi, hogy közvetlen örököse és folytatója a történelmileg távoli és az állammodell szempontjából meglehetősen amorf Kijevi Rusznak. A moszkvai uralkodók és cári hatalmuk legitimitása két viszonylag labilis oszlopra támaszkodik. Az egyik a nemzetségbeli kapcsolat a félig legendás dinasztiaalapítóval, Rurik novgorodi fejedelemmel, amelyet ráadásul el is veszítenek 1598-ban, amikor kihal a Rurikidák moszkvai ága. A másik támasz két történelmi legenda, amelyekről említést tesz a *Vlagyimirida fejedelmekről szóló elbeszélés*. Az első esetben a hazai uralkodódinasztia császári származásáról van szó, amely a Rurik és Augustus római császár között lévő állítólagos rokoni kapcsolatra épül; a másik egy elképzelt történelmi epizód, melyben Bizánc ajándékozza a császári hatalom jelvényeit Vlagyimir Vszevolodovics (Monomakhosz) kijevi nagyfejedelemnek (1113–1125). Ráadásul mindkét említett példa bizonyos mértékben problematikus is a moszkvai Rusz ideológiájának kontextusában – az első azért, mert később eretnek lett Róma, ami egyben a keresztény küldetés végét is jelenti, a másik pedig Bizánc (a „Görög Császárság”) pusztulása miatt, amivel az igaz hit elárulását büntette Isten. 1439-ben, a firenze-ferrarai zsinaton árulták el, amikor elfogadták az uniót a katolikusokkal. Az említett tényezőkkel magyarázható az, hogy a 17. század elején, a mély válságban nem támaszkodhatnak hazai, moszkvai államkonceptióra a társadalom különböző rétegeit képviselő oroszok. A moszkvai Rusz fénykorában egy eredendően apolitikus, az államtól idegen elmélet adja az újkori államjogi ideológiát: a pravoszláv cárság, amelyet általában véve a kereszténység védelmezőjeként fognak föl, az állam sorsát

pedig Isten akaratából és az igazhitűség megőrzéséből vezetik le. Épp ez a körülmény jellemzi sorsszerűen az újkori orosz politikai gondolkodást.

A zavaros időszakról szóló történelmi elbeszélések írói a transzcendens szférával kötik össze az események dinamikáját, közvetlen okait pedig a vallási parancsolatok által meghatározott erkölcsi keretek közé helyezik.¹⁰³ Az állam csődjének és szétesésének okait nem máshol, hanem a fentről érkező büntetésben keresik, amelyre történelmi alakok viszonylag konkrét történelmi bűneivel és azzal szolgált rá a moszkvai társadalom, hogy megszegte az isteni parancsolatokat, egészként és külön-külön, egyéneként is, beleértve az uralkodókat is. Ellentétben áll ezzel az, amikor azt hangsúlyozzák, hogy meg kell őrizni az Isten által adott földi rendet, rendezett viszonyokat kell kialakítani a társadalomban, az események pedig sorsfordító jellegűek, az ország pusztulásával fenyegetnek. A zavaros időszak szerzői intellektuális felkészültségükkel még a legalapvetőbb ellentmondást sem képesek meghaladni, amely felsejlik a konkrét történelmi tények leírásának háttérében, a keresztényi küldetés ideológiájában és a szekuláris állam pragmatikus igényeiben. Műveik és észjárásuk arról tanúskodik, hogy eltávolodtak a szóban forgó konfliktustól, a vallási érvelés szemüvegén keresztül szemlélték, hangsúlyozták a felekezeti kizárólagosságot, amit előnyben részesítenek a saját identitás keresésénél más lehetőséggel szemben. Csak sokkal később tudják meghaladni az említett ellentmondást. Oroszország a 17. század végén belép a péteri modernizációs reformok korszakába. Ennek egyik eredménye a filozófiai diszkurzus terén a 18. századi, újkori orosz imperializmus ideológiájának megfogalmazása lesz, ahol háttérbe szorul a moszkvai Rusz öröksége, a vallási alapokra épülő messianisztikus küldetés az államelvvel szemben. A hazai, évszázadokon keresztül formálódó identitásképző elem elveszti jelentőségét, háttérbe szorítják a birodalom sikerei, anyagi jóléte és katonai ereje, ráadásul közeledik a korszak európai, nyugati civilizációjához, amely mintává kezd válni a hazai kultúra kontextusában. Ez a radikális fordulat és a kulcsfontosságú, az óorosz közegben évszázadokig jelenlévő és a moszkvai államot megalapozó etnikai-történelmi elem gyökeres újragondolása azt eredményezi, hogy a birodalmi ideológia és az oroszország elképzelése elválaszthatatlanul eggyé válik.

Az európai kultúrkör más területein is nyomon követhető a középkori koncepciók dekonstrukciója, melyeket az újkor megjelenése szorít háttérbe. Oroszországban azonban éles történelmi törésként él meg a modernitás ilyen fellépését, amelyet az új történelmi korszak kezdetének mítosza kísér. A moszkvai korszakot rendkívüli határozottsággal értékelik át kritikailag mindazok, akik kidolgozzák a korai szentpétervári korszak politikai ideológiáit. A Péter előtti örökséggel való szakítás és a moszkvai államjogi gondolkodás gyengése azt eredményezi, hogy a középkor és a kora újkor az orosz történelemben ugyan gazdag történelmi anyagforrás lesz a történészeknek, gyakran mondanak róla radikális ítéleteket, ugyanakkor idealizálják is, de nem ösztönzi a jelent arra, hogy életképes állami-társadalmi modellt hozzon létre. Feltűnőnek tarthatjuk, hogy a régi Rusz értékeinek felélesztési kísérle-

¹⁰³ Avraamij Palicin például e szavakkal foglalja össze a *Történetek* első fejezeteinek végén az események okait: „Ezt mind azért engedte az Úr, mert helytelenül viselkedtünk, hogy ne a templomok szépségére támaszkodjunk, sem a szent ikonok gazdag képkereteire, míg mi magunk káromlásban és részegségben élünk.” ЧЕРЕПНИН, 1955. 124–125.

teit a 19. században az államtól idegennek tartják, a pravoszláviára épülő felekezeti dimenzióban értelmezik. A szlavofília képviselői ráadásul a Nyugat-Európával szembeállított Oroszország javára írják a régi Ruszban a nyugati állami intézmények és mechanizmusok hiányát. A korai szlavofilok megpróbálták visszatérni a reformok előtti örökséghez, de feltűnő, hogy ez nem érvényesült államideológiaként és kívül marad a gyakorlati, mindennapi politika keretein.

A birodalmi ideológiával való esetleges szakítás azt eredményezi az orosz környezetben, hogy a posztimperialis államkoncepcióban kell helyet találni az Oroszország terjeszkedése során megszerzett, felekezetiileg és gyakran etnikailag is különböző területi egységeknek, amelyek teljesen eltérő hagyományokkal rendelkeznek, és amelyeket Oroszország stratégiaileg fontosnak tart a saját érdekei és túlélése szempontjából. Mivel, mint fentebb jeleztem, nincs folytonosság az államjogi gondolkodásban, később pedig uralkodóvá vált a szentpétervári korszak elején megfogalmazott szekularizált államideológia, nehezen találunk választ arra a kérdésre, hogy min alapul Oroszország azon kívül, hogy egy sok nemzetet egyesítő birodalom keretét adja. Másként fogalmazva: elmosódnak a határok a tágabban értelmezett oroszország és a birodalmi koncepció között, ugyanakkor problematikussá válik az esetleges posztkolóniális berendezkedés. A birodalmi modell elhagyása még nehezebb lesz, mert azok a területek, melyeket az újkori terjeszkedésben szereztek, a szentpétervári centrum szempontjából már nem úgy értelmeződnek, mint a szó szerint értett kolóniák, hanem a birodalom szerves részei. A *raison d'être* elvesztése miatti félelem és a birodalom széthullása szükségszerűen veti fel a kérdést az orosz állam mint olyan további létét illetően, és kétségeket ébreszt afelől, hogy működésének perspektívái életképes egészt alkotnának. Mivel az orosz politikai gondolkodásban ilyen szoros a kapcsolat a saját államiság és az államok fölötti birodalom koncepciója között, állandóan szükségét érzik annak, hogy a fentebb megnevezett modellt változó történelmi körülmények között és a legkülönbözőbb ideológiai érvelések ellenére is megtartsák.

Egyáltalán nem nevezhető marginálisnak a zavaros időszak szerepe Oroszország államideológiájának keresésében. Nem feltétlen a korban készült művek gondolati örökségének és a 17. század első felében élt szerzők lelkivilágából fakadó ideológiáknak köszönheti a jelentőségét. Sokkal inkább hat az a történelmi kép, amelyet a 16–17. század fordulójának eseményeiről alkot a modern historiográfia. A zavaros időszak kitörölhetetlen nyomot hagyott a történelmi emlékezetben, mint olyan egyedüli tapasztalat, mely kétségtelenül összekapcsolódik a végveszélybe került állam széthullásával, a belső kaosz egzisztenciális tapasztalatával és a külső fenyegetéssel. A zavaros időszakban sokkal látványosabban láthatjuk az ellentmondást a korszak forrásainak benyomásai és az eseményekre vonatkozó, későbbi történelmi reflexiók között. Míg a kora újkori moszkvai szerzők arra szólítanak fel, hogy térjenek vissza a hagyományos értékekhez és minden átélt gazság kezdetének az Isten által adott földi rend, morális törvények és társadalmi hierarchia megváltozását látják, a modern történészek a zavaros időszak marad az egyik fő érv a péteri reformok megvalósítása mellett. Ugyanakkor emléküik figyelmeztetésként is tovább él: lám, milyen végzetes következményei lehetnek annak, ha meggyengül az államban a központ ereje, vagy kétségbe vonják a legitimitását.

Fordította: Hanzelik Gábor

Felhasznált irodalom és rövidítések

АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ

(1951) *Временник Ивна Тимофеева*. ред.: АДРИАНОВА-ПЕРЕЦЦ, В. П. Санкт-Петербург, Наука, 2004.

ДМИТРИЕВ-ЛИХАЧЕВ

1987 *Памятники литературы Древней Руси. Конец XVI- начало XVII веков*. ред.: ДМИТРИЕВ, Л. А. – ЛИХАЧЕВ, Д. С. Москва, Художественная литература, 1987.

ПЛАТОНОВ-ВАСЕНКО

1909 *Русская историческая библиотека. Том XIII. Памятники древней русской письменности, относящиеся к Смутному времени*. ред.: ПЛАТОНОВ, С. Ф. – ВАСЕНКО, П. Г. Санкт-Петербург, Императорская Археографическая комиссия, 1909.

ПЛАТОНОВ

1913 ПЛАТОНОВ, С. Ф.: *Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII века как исторический источник*. Санкт-Петербург, Типография М.А. Александрова, 1913.

САВВА-ПЛАТОНОВ-ДРУЖИНИН

1907 САВВА, В. И. – ПЛАТОНОВ, С. Ф. – ДРУЖИНИН, В. Г.: *Вновь открытые полемические сочинения XVII века против еретиков*. Санкт-Петербург, Типография М. А. Александрова, 1907.

ЧЕРЕПНИН

1955 ЧЕРЕПНИН, Л. В.: *Сказание Авраамия Палицына*. Москва–Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1955.